Turkish Studies **Economics, Finance, Politics**

Volume 14 Issue 2, 2019, p. 503-522
DOI: 10.29228/TurkishStudies.22850
ISSN: 2667-5625
Skopje/MACEDONIA-Ankara/TURKEY

INTERNATIONAL
BALKAN
UNIVERSITY

EXCELLENCE FOR THE FUTURE
IBU.EDU.MK

Research Article / Araştırma Makalesi

Article Info / Makale Bilgisi

✍ *Received/Geliş:* 21.03.2019

✓ *Accepted/Kabul:* 10.06.2019

✍ *Report Dates/Rapor Tarihleri:* Referee 1 (10.04.2019)-Referee 2 (05.04.2019)- Referee 3 (02.04.2019)- Referee 4 (11.04.2019)

This article was checked by intihal.net.

BURSA İLİ TARIMSAL POTANSİYELİNİN GELİŞTİRİLMESİNE YÖNELİK BİR DEĞERLENDİRME

Gülay ÖZKAN* - Özgecan KADAĞAN**

ÖZET

Bir bölge ya da yöredeki, herhangi bir ekonomik, sosyal veya kültürel yapının geliştirilmesine yönelik analiz yapabilmek öncelikle mevcut durumun tespitinden geçmektedir. Fikir yürütülecek yapıyı anlamak ve bu yapıya doğrudan veya dolaylı olarak etki eden yapıları ve organizasyonları tespit etmek gerekmektedir. Bursa ilinde de kente özgü tarımsal üretime ve tarım ekonomisine etki eden çok çeşitli etmenler bulunmaktadır. Bursa'nın iklim ve toprak yapısı değişik tarımsal ürünlerin üretimi için elverişli olduğu gibi sulama suyu da uygundur, tarımsal üreticiler bilgili ve bilinçlidir. Bursa ayrıca modern işleme tesislerinde gıda sanayisinde işleme ve derin dondurma suretiyle iç ve dış pazara hitap edebilecek bir tarımsal üretim yapısına sahiptir. Yüksek bir organik tarım, iyi tarım uygulama potansiyeli mevcuttur. Metropollere yakın olması hem iç tüketimde hem de dış ticarete önemli avantaj sağlamakta, dolayısıyla ham ve yardımcı maddeleri kolayca temin edebilmektedir.

Ancak söz konusu avantajların yanında hem iklimsel değişimler hem de etkin olmayan politika ve prosedürler nedeniyle Bursa'da henüz tam olarak gerçekleştirilememiş yüksek bir tarımsal potansiyel mevcuttur. Kentte sebze ve meyve üretimi oldukça gelişmiş olmasına rağmen, hayvancılık ve hayvansal ürün üretimi çok yetersizdir. Katma değeri yüksek sebze ve meyvelerde de yıllar bazında üretim ve ihracat değerlerinde önemli dalgalanmalar görülmektedir. Organik tarım geç başlanmış olmakla birlikte yoğun organik tarım eğitimleri neticesinde çok kısa bir sürede hızlı bir yol kat edilebilmiştir. Bursa sanayi şehri olma

* Doktora Öğrencisi, Bursa Uludağ Üniversitesi Ziraat Fakültesi, E-posta: gulayozkan@uludag.edu.tr

** Yüksek Lisans Öğrencisi, Bursa Uludağ Üniversitesi Ziraat Fakültesi, E-posta: ozgecankadagan@gmail.com

özelliği avantajını tarımsal sanayi alanında avantaja dönüştürmüştür ve ilde tarıma dayalı sanayi tesisi yatırımları hızla artmaktadır. Bursa 4246 tesis ile tarımsal sanayinin en çok olduğu yedinci il konumundadır. Bursa Milli Tarım Projesi kapsamına alınan illerden biridir.

Bu makalede Bursa ili sınırları içerisinde, tarım sektörüne etki eden unsurlar makro düzeyde değerlendirerek açıklanmaya çalışılacaktır. Aynı zamanda mevcut potansiyelin geliştirilmesine yönelik önerilerde de bulunulacaktır.

Anahtar Kelimeler: Tarımsal potansiyel, tarımsal üretim, tarımsal sanayi.

AN EVALUATION FOR DEVELOPMENT OF AGRICULTURAL POTENTIAL IN BURSA

ABSTRACT

Analysing the development of any economic, social or cultural structure in a region or locality, first of all, requires determining the current state. It is necessary to understand the structure to be examined and to identify the structures and organizations that directly or indirectly affect this structure.

There are many factors affecting the agricultural production and agricultural economy endemic to the Bursa Province. The climate and soil structure of Bursa is suitable for the production of various agricultural products as well as irrigation water being suitable, agricultural producers are knowledgeable and conscious. Bursa also has an agricultural production composition capable of addressing both domestic and foreign markets by processing and deep freezing with modern processing facilities in the food industry. There is a vast scope of good agriculture practices and organic farming potential. Its close proximity to the megacities provides significant advantages both in domestic consumption and foreign trade, so it can easily supply raw and auxiliary substances.

However, in addition to these advantages, there is a high agricultural potential that has not yet been fully realised in Bursa due to both climatic changes and ineffective policies and procedures. Although the production of vegetables and fruits is highly developed in the city, the production of livestock and animal products is insufficient. High value-added vegetables and fruits show significant fluctuations in production and export values on an annual basis. Although organic agriculture was started late, rapid progress was made in a very short time as a result of intensive organic agriculture training. Bursa has transformed its advantage as an industrial city into an agricultural industry, and investments in agriculture-based industrial plants in the province are rapidly increasing. Bursa is the seventh largest province in the agricultural industry with 4246 plants. Bursa is one of the provinces included in the National Agriculture Project.

In this article, the factors affecting the agricultural sector in Bursa province will be evaluated and explained at the macro level. At the same time, suggestions will be made to improve the existing potential.

STRUCTURED ABSTRACT

Bursa is the fourth most economically developed province of Turkey. It comes after Istanbul, Ankara and Izmir. The economy of Bursa is based on agriculture, agro-industries, trade and tourism. According to the data of Bursa Chamber of Commerce (BTSO, 2018) 19.98% of the enterprises in Bursa are construction, 10.71% in food agriculture, 14.54% in retail, 10.30% in textiles and apparel, 8.59% in food and agriculture, 8.08% in machinery and 6.38% in services and 4.61% in automobile. 2017 data also reveals that 10.8% of the Gross Domestic Product per capita (GDP) was \$10.789 (Tülek, 2019) in Bursa in 2018. GDP per capita in Turkey was \$ 9.632 in the same year (Palabıyık and Özkök, 2019).

Bursa has a total area of 1.088.638 ha. In terms of land use, 429.323 ha agricultural land was used in 2006, whereas in 2017 this area decreased to 333.868; 42% of 340.000 hectares of agricultural land is used as farmland, 14% as vegetable plot, 12% as orchard, 2% as vineyard and 12% as olive grove. Compared to 2006, there was a decrease in agricultural land by around 17%. On the other hand, the increase in vegetable, fruit and olive fields where higher value-added products are grown is observed. However, it is noteworthy the increase in the areas that are not used and are fallow, although they are suitable for agriculture.

Bursa meets almost all of the country's needs in raspberry and blackberries, in more than two-thirds of the pears and 20% of the need for table olives alone. Bursa produces about 80% of the brussels sprouts, and one-third of tomatoes to produce tomato paste, fresh peas, purslane and dill. In terms of cultivation of field crops, 12% of peas and beans are grown in Bursa. Although vetch and sorghum ranked fourth in Turkey, constitutes part of a lot less than 10% of national production.

Agricultural income, which was around TL 1.38 billion in 2003, increased to TL 3.5 billion in 2017. While the current prices and the values of vegetable production are around 65% of agricultural income, 30% are obtained from livestock and 5% are obtained from animal products. While vegetable and fruit production is very close to crop production, fruit production is higher at around 5% and field crop income is around 20%.

Bursa has become an important agriculture-based industry centre. In the province, almost every sub-sector of the food industry operates. Among these, meat and dairy production, vegetable and fruit processing industry, vegetable oil and animal fat, flour and bakery products, sugary products, fruit juice production and cold storage are among the most prominent ones. The foundation of agricultural industrial investments was laid in the 1960s.

In Turkey, 55% of tomato paste production, 60% of canned fruit and vegetable production, 50% of pickle production, 24 % of fruit juice production, 54% of frozen vegetable production and 60% of table olive production are realized in Bursa. While there were 1.077 agricultural industrial enterprises in Bursa in 2007, this figure quadrupled to 4.246 in 2017 (GTHB, 2018). Despite the fact that Bursa is the fourth largest city in Turkey in terms of population and the country's fourth largest industrial city after Istanbul, Kocaeli and Izmir (Anon, 2018b) with 30 companies and with a sales volume of 15.6 billion TL, it is the seventh largest in terms of number of agricultural industry companies.

As of the end of 2017, Bursa province was second in total exports after Istanbul with 14.058.093,54 TL. While imports of agricultural products from Bursa were 1.64% of all Turkish imports in 2002, the rate of imports increased by 2007, but after 2007, there was usually a fluctuating trend in the direction of decline. Although the decline in imports can be evaluated positively, the fact that the agricultural industry is based on import, like other sectors of industry; this shows the fluctuating trend in the growth of this industry. As of 2006, the share of Bursa in Turkey's agriculture exports, which increased up to 2005, continued to decline and in 2008-2009 remained below 1%.

The most exported products are fig, pepper, cherry, grape, pear, pomegranate, quince, pumpkin, cucumber, eggplant, melon and cabbage. Total exports from Bursa decreased until 2017, including products identified with Bursa with the exception of figs, showed significant fluctuations between years in 6-year data examined.

Moreover, when the foreign trade statistics are examined, it is seen that the products such as raspberries and blackberries which have an important place in the foreign market, they have been exported as frozen due to its characteristics. The same applies to table olives. The export is carried out by Marmarabirlik or traders and it is seen that even the farmers union Marmarabirlik cannot provide the added value to its producers.

On October 14, 2016, the National Agriculture Project was announced to guide the agricultural policy throughout the country. In this project, all the towns in Turkey were accepted as a basin and 941 were declared a basin. In these basins, agricultural products to be supported were announced to be able to plan production that could not be done until now. Emphasis was placed on the protection of agricultural areas. It has been announced that investment support will be given to large-scale breeding livestock production facilities in which the use of pasture will be provided for the development of livestock (Donat, 2016).

When the supported products are examined, it is seen that many products of Bursa province are not among the products described in this project. Since Bursa province stands out with its vegetable and fruit production, it is unclear what kind of support will be made for the products Bursa actually produces.

When the characteristics of the products to be supported are remembered, it is important that these products are the basic foodstuff, they will cause problems in the nutrition of the people when they are not consumed, that they are subject to imports in case of the production deficit, and they are providing foreign exchange to the country with foreign sales. Of course, in order to continue the agricultural activities, the profit rates should reach a sufficient income level. With the National Agriculture Project, the product portfolio to be supported is far from improving the agricultural potential of Bursa.

Products that are important for Bursa to lose their share in the foreign market. With the cost-income analysis of these products, any support in the form of a difference payment may not be accurate. Any support in the form of difference payment as a result of the cost-income analysis may not be appropriate for these products. However, the sector

needs to be supported so that the foreign market shares of these products do not dissolve.

The Ministry of Agriculture and Livestock must contribute to the development of potential by meeting the employment costs of foreign trade, quality control and marketing experts to be employed in cooperatives and organizations within the scope of agricultural publication support. In addition, direct export support through producer organizations may increase the loyalty of producers to their organizations.

In another case, when one or more transactions are required for the marketing of products to export, as is the case with raspberries and blackberries, the fact that this transaction is made by intermediaries prevents export profit to be reflected the producer. Therefore, speciality goods manufacturers' associations should also be supported in terms of bringing both marketing and market to the desired standards. Ministry of Food, Agriculture and Livestock (GTHB) rural development supports are important for agricultural enterprises to strengthen their agricultural infrastructure. One of the most important tasks of GTHB is to make legal regulations to eliminate the threatening aspects of inheritance law to the agricultural areas and enterprises. In addition, the most important factor in ensuring the continuation of the enterprise is that the main production area of agricultural land, without dispute, is to be given to the use of the enterprise. One of the most important factors in increasing rentability in enterprises is the consolidation of the land. In this context, it is important to accelerate the investigation and research undertaken.

Agriculture and Rural Development Support Institution (TKDK) is one of the most important tools for supporting rural development investments and developing the potential. The bureaucracy needed to benefit from the TKDK support is too complex and difficult to be met by the traditional Turkish farmers. Those who benefit from these supports are larger farmers or money owners who want to invest in the sector but are not knowledgeable about agriculture and animal husbandry. While the aim should be to develop rural areas and increase competitiveness, competition with large enterprises established in non-rural areas is work against the rural areas.

The planning of these loans and investment opportunities provided by the TKDK and the GTHB in a way to allow more people benefiting from and giving more than the existing advantages to farmers' organisations will contribute greatly to increasing the potential.

Bursa city has become a 'municipality' with the 'Municipality Law' enacted in 2013. Consequently, Bursa villages have been taken into the 'parish' status and ordered that their services will be provided by the municipality. The villages' becoming a 'parish' can destruct agricultural potential of the given locality and especially may prevent breeding livestock. What's more, some of the agricultural input (such as water) previously provided free in the villages will be charged a fee as part of municipality services. These would be an obstacle for this sector that is already struggling. The sector is not well-equipped with agricultural infrastructure and may struggle to adapt and transform into a new system, therefore, its agricultural potential may be adversely affected.

In the utilisation of the above-mentioned instruments, there must be farmers and professional bodies to ensure that they are free from populist approaches. The appropriate and profitable implementation of the policies will be possible with the organizations that are driven by the social interests rather than individual interests and take steps towards the development of the sector that is suitable for the purpose of the establishment.

Keywords: Agricultural potential, agricultural production, agricultural sector.

Giriş

Bursa, Türkiye'nin ekonomik bakımdan en gelişmiş dördüncü ilidir. İstanbul, Ankara ve İzmir'den sonra gelir. Bursa ekonomisi tarım ve tarıma dayalı sanayi, ticaret ve turizme dayanır. Bursa Ticaret Sanayi Odası (BTSO, 2018) verilerine göre, Bursa ilindeki işletmelerin %19.98'i inşaat, %14'ü perakende, %10.30'u tekstil ve hazır giyim, %8.59'u gıda tarım, %8.08'i makine, %6.38'i hizmet ticareti, %4.61'i otomotiv ve %3.28'i kimya ürünlerinden oluşmaktadır.

Bursa, verimli topraklara sahip olması nedeniyle uzun yıllar tarım kenti kimliğini korumuştur. 1970'lerden sonra hızla sanayileşen Bursa, özellikle 1980'lerden sonra Türkiye'nin tekstil ve otomotiv sanayilerinin merkezi haline gelmiştir. Otuz yıl öncesine oranla şeftalinin, armudun, incirin, kestanenin, domatesin, soğanın ve fasulyenin başkenti olan, Türkiye'nin ihtiyacının neredeyse yarısını tek başına karşılayan Bursa, 2000'li yıllarla birlikte hızlı sanayileşmenin beraberinde getirdiği bütün olumsuzlukları da yaşamaya başlamıştır (Tipi ve ark, 2009). Pek çok alanda Türkiye'yi besleyebilecek potansiyele sahip olan Bursa, şehrin ekonomik, sosyal ve kültürel yapısında meydana gelen hızlı değişim nedeniyle tarımsal etkinliğini kaybederek bir sanayi kentine dönüşmüştür (Demiröz, 2007). Halen onsekiz Organize Sanayi Bölgesi'ni barındırmaktadır ve yakın gelecekte il içerisindeki sanayi bölgelerinin sayılarının yirmi üçe çıkarılması planlanmaktadır (Bedir, 2017).

Uygulanan kısa vadeli politikalar nedeniyle sadece Bursa'da değil tüm ülkede çiftçiler tarımdan kopmaktadır. Bursa'da tarım arazilerinin yıllar içinde büyük ölçüde ve büyük bir hızla sanayi, ticaret ve konut alanlarına dönüşmekte ve kentin ovaya doğru genişlemesi politik, ekonomik ve yasal nedenlere bağlı olarak hızlı bir şekilde devam etmektedir (Özarfat, 2014).

2006 yılında onaylanan ve yürürlüğe giren 1/25.000 ölçekli çevre düzeni imar planlarında var olan yerleşim ve sanayi alanlarına ilave edilmesi önerilen yeni yerleşim kararları ile daha önce 'Bursa Ovası ova koruma alanları' içerisinde olan ancak yeni düzenlemelerle kaybedilen arazi miktarı 2.425 hektara yükselmiştir. Öncelikli tedbirler alınmaz ise Bursa Ovası'nda tarımsal faaliyette bulunmak çok güçleşecek nerdeyse imkânsız hale gelecektir (Özarfat, 2014).

Tüm olumsuzluklara rağmen Bursa, sahip olduğu ekolojik avantajlardan dolayı bitkisel ve hayvansal üretimde de önemli bir potansiyel barındırmaktadır (Turhan ve ark, 2013, Tipi ve ark 2017). Tarım kenti kimliğinin getirdiği avantajlar ve sanayileşmenin katkısıyla tarım-sanayi bütünleşmesine yönelik yatırımlar yapılmıştır. Bursa, domates salçası, dondurulmuş gıda, meyve-sebze konservesi ve meyve suyu üretiminde ayrıca yaş meyve ve sebze ihracatında önemli bir merkez haline gelmiştir (Demiröz, 2007).

Türkiye Ekonomisinde önemli bir yeri olan Bursa'da kişi başına düşen Gayri Safi Yurt İçi Hâsıla (GSYİH), 2018 Yılı rakamlarına göre 10.789\$'dır (Tülek, 2019). Aynı yıl Türkiye'de kişi başına düşen GSYİH 9.632\$ olarak gerçekleşmiştir (Palabıyık ve Özkök, 2019). Bursa'nın 2017 yılında GSYH'sı 127.583.972 bin TL dir. Türkiye GSYH'sının %4'ünü oluşturan bu miktar ile Bursa

GSYİH'dan en yüksek payı alan dördüncü ildir. Sektörler bazından karşılaştırılacak olursa, Bursa ilinde tarımın payı %2.79, sanayinin payı %3.20 hizmetlerin ise %4.11'dir (TÜİK, 2018a).

Bu araştırmada Bursa ilinin tarımsal üretim yapısı Bursa ilinin tarımsal yapısı tarımsal sanayi yatırımları ve Bursa ilinden yapılan ithalat ihracat verileri incelenerek ilin mevcut potansiyelinin geliştirilmesine yönelik stratejilerin değerlendirilmesi amaçlanmıştır.

Materyal ve Yöntem

Araştırmada, potansiyeli çıkartılmaya çalışılan Bursa bölgesindeki yatırımcı görüşleri ele alınmıştır. IPARD II programı üçüncü başvuru döneminde kabul edilen 158 proje sahibi ile yüz yüze görüşme yapılmış bunlara sorulan açık uçlu sorular, araştırmanın ana materyalini oluşturmuştur. Yine, Bursa ilinin tarımsal altyapısı ve tarımın ekonomik özelliklerini belirleyen veriler organize edilmiş ve çalışmada kullanılmıştır. Bu veriler Türkiye İstatistik Kurumu, Bursa İl Gıda Tarım ve Hayvancılık İl Müdürlüğü, Uludağ İhracatçı Birlikleri, Türkiye İhracatçılar Merkezi ve Bursa Valiliği verilerinden derlenmiştir. İkinci veriler olarak da Bursa'nın tarımsal altyapısı ve özellikleri ile ilgili mevcut akademik makaleler ve araştırmalara başvurulmuştur. Araştırmada ağırlıklı olarak 2002- 2017 yılları ele alınmıştır.

Bulgular

TÜİK verilerine göre 2000 yılında 2.150.571 olan Bursa nüfusu 2017 yılına gelindiğinde 2.936.803 olmuştur (TÜİK, 2018a). Nüfus artış hızı binde 20.5 ile Türkiye ortalamasının (binde 13.5) üzerinde gerçekleşmektedir.

İşyeri ve çalışan sayılarına göre Bursa, Marmara Bölgesinde İstanbul'dan sonra ikinci sırada gelmekte ve Türkiye istihdamının yaklaşık %5'ini oluşturmaktadır (Bursa Valiliği, Ekonomik Göstergeler, 2017). TÜİK 2005 yılı verilerine göre TR41 kod ile Bursa'da istihdam edilen nüfusun %18.3'ü tarım sektöründe, %42.6'sı sanayi, %39'u ise hizmet sektöründe yer almaktaydı. 2017 verilerine göre ise istihdam edilen nüfusun %10.8'i tarım, %41.8'i sanayi, %47.4'ü hizmetler sektöründe yer almaktadır (TÜİK 2018b). Verilerden görüldüğü üzere sadece oniki yıllık bir dönemde tarım istihdamı nerdeyse yarıya yakın bir oranda azalmıştır. Ayrıca Büyükşehir Kanunu kapsamında Bursa'da bulunan belde ve köylerin ilçe belediyelerine mahalle olarak katılması sonucunda, 2013 sonu itibariyle kırsal nüfus resmi olarak hesaplanmadığından sıfır olarak beyan edilmiştir (Özarfat, 2014).

Kırsal nüfusun ve tarım işletme sayılarının azalması yürütülen politikaların istenen sonucudur. Bu sonuç ekonomik gerçekliklerle de örtüşmektedir. Önemli olan, kırsaldan kente göç eden işgücünün, sosyal ve ekonomik ihtiyaçlarının karşılanması, göçün kent yapısına olumsuz etkilerinin en aza indirilecek politikaların yürütülmesidir (Turhan, 2005). Ayrıca kırsalda kalan işgücünün de potansiyel göç unsuru olmaması için tarımsal altyapı, sosyal, kültürel ve kırsal alana yönelik altyapı hizmetleri ile desteklenmesi gerekmektedir (Aydoğdu ve ark, 2014). Tarımsal yapı alanında bu düzenlemelerin etkin bir şekilde yapılmadığı, işletme büyüklüklerinde kayda değer bir artışın olmaması ile açıklanabilir (Çeker, 2016).

Bursa'nın Tarımsal Yapısı

Bursa Ovası Türkiye'nin en verimli tarım alanlarından biri olup, tarım arazileri bağ-bahçe olarak kullanılabilmekte ve sulu tarımda yapılabilir. Bursa büyük tüketim merkezlerine yakınlığı ve bölgede faaliyet gösteren gıda üretim tesislerinin varlığı iç pazar tarım talebini, ticaret limanlarına yakın olması da dış ülke pazarlarına yönelik yoğun ihracatta bulunmasını olumlu olarak etkilemektedir (Anonim, 2018a). Bursa'da iklim koşullarının da elverişli olması nedeniyle meyve, sebze ve tarla bitkilerinde standart, yüksek verimli tür ve çeşitlerde entansif tarım uygulanmaktadır.

Bursa ili toplam 1.088.638 hektar alan (ha) araziye sahiptir. Arazi kullanımı olarak incelendiğinde, 2006 yılında tarım yapılan kültür arazisi 429.323 ha iken 2017 yılında bu alan 333.868,2 ha'na gerilemiştir. 2006 yılında arazinin %40'ı tarıma elverişli olduğu görülürken bu oran 2017 yılında

%30 seviyelerine gerilemiştir. Kültür arazisinde iklim koşullarına göre hemen her türlü tarım ürünü yetiştirilebilmekte iken on yıl gibi kısa bir süre içerisinde dörtte bire yakın bir kayıp meydana gelmiştir (Çevre ve Şehircilik Bakanlığı, Bursa İli Çevre Durum Raporu, 2017).

2017 yılı itibarı ile 340 bin hektar tarım arazisinin %42'si tarla, %14'ü sebze, %12'si meyve, %2'si bağ ve %12'si zeytinlik olarak kullanılmaktadır. 2006 yılı ile karşılaştırıldığında tarım arazisi oranında yaklaşık %17 civarında bir azalma görülmektedir. Buna karşın daha yüksek katma değere sahip ürünler elde edilen sebzelik, meyvelik ve zeytinlik alanlarda artış gözlenmektedir. Ancak tarıma elverişli olduğu halde kullanılmayan ve nadasa bırakılan alanlardaki artışta kayda değerdir.

2006 yılında tarım yapılan 429.323 hektar tarım arazisinin 290.456 hektarı sulanabilir durumdadır. Ancak bu sulanabilir arazinin sadece 135.082 ha kadarı sulanabilmektedir. 2017 yılına gelindiğinde ise tarım yapılan 333.868,16 ha tarım arazisinin 259.016,06 ha sulanabilir durumda iken bu sulanabilir alanın ancak 136.799,9 ha kadarı sulanabilmektedir.

Çizelge 1'de Bursa ili Çiftçi Kayıt Sistemi (ÇKS) verilerine göre büyüklükleri bakımından tarım işletmelerinin sayıları verilmiştir. Beklenen sonuç kır nüfusunun azalması ile kapanan tarım işletmelerinin arazi varlıklarının, faaliyetlerini sürdüren yöre işletmelerince devralınması ve işletmelerin arazi kullanımlarının sayıca artması yönünde olmasıdır. Ancak 2006-2015 yılları arasında, bu beklenti karşılanmamış ya da verilere yansımamıştır.

Tablo 1. Bursa İli ÇKS Kayıtları: Arazi Büyüklüğüne Göre Bitkisel Üretim Yapan İşletme Sayıları

DEKAR	2006	2008	2009	2010	2012	2013	2014	2015	2016	2017
0-5	388	1.202	943	1.932	1.341	1.171	1.731	1.297	2.102	2.284
5 ile 9	2.450	2.851	2.203	3.479	2.503	2.331	2.689	2.641	2.774	2.967
10 ile 19	7.958	7.326	5.934	7.448	5.933	5.560	5.716	5.928	5.669	6.003
20-50	17.205	15.093	12.948	14.071	12.521	11.607	11.298	12.133	10.867	11.032
50-100	9.172	8.001	7.311	7.607	6.935	6.521	5.957	6.812	6.1	5.596
100-200	2.184	2.111	2.002	2.095	2.116	2.099	1.959	2.446	2.359	1.978
200-500	419	400	388	401	417	417	434	616	660	502
500-1000	19	37	38	47	51	51	50	105	111	84
TOPLAM	39.795	37.021	31.767	37.080	31.817	29.757	29.834	31.978	30.642	30.446

Kaynak: Tarım ve Orman Bakanlığı (2018a) Bursa Tarım İstatistikleri, 2006-2017 Yılı Faaliyet Raporları.

2006 yılı ÇKS verilerine göre Bursa'da beyan edilen toplam alan 1.753.786 dekar olup işletme başına ortalama arazi büyüklüğü 4.4 ha'dır. 2017 yılında ise ÇKS'ne kayıtlı alan 1.371.397 dekara ÇKS'ye Kayıtlı Çiftçi Sayısı ise 30.446'ya gerilemiştir. Ancak işletme başına ortalama arazi büyüklüğünün 45,04 ha ile fazla değişim göstermediği söylenebilir.

Tarımsal Üretim

Tarımsal üretim açısından Bursa ili sahip olduğu ovalar ve toprak yapısı neticesinde, turunçgiller dışında her ürününün yetiştiği bir coğrafyaya sahiptir. Türkiye sebze üretiminin yaklaşık %7'si Bursa ilinde gerçekleşmektedir (Gıda Tarım ve Hayvanlık Bakanlığı (GTHB) 2018).

Çizelge 2'de üretilen ve üretim miktarın göre Türkiye sıralamasında ilk sıralarda yer alan sebze ve meyveler ile tarla bitkileri, 2014 ve 2017 yılları itibarı ile ve ülke toplam üretimi ile mukayese edilerek verilmiştir. Çizelge incelendiğinde, ilin söz sahibi olduğu ürünlerin yaş sebze ve meyve olduğu, dış pazarlar için önemli bir tedarikçi olduğu anlaşılmaktadır.

Meyveler kategorisine bakıldığında ahududu ve böğürtlende nerdeyse ülke ihtiyacının tamamını, armut ihtiyacının üçte ikisinden fazlasını, sofralık zeytin ihtiyacının %20'sini Bursa tek

başına karşılamaktadır. Sebze de brüksel lahanasının %80'e yakın bir kısmı, salçalık domates, taze bezelye, semizotunun ve dereotunun üçte birini Bursa'nın ürettiği görülmektedir.

Tarla bitkileri yetiştiriciliği konusunda ise bezelye ve baklanın %12'lik kısmının Bursa'da yetiştirildiği görülür. Fiğ ve sorgum Türkiye sıralamasında dördüncü sırada yer almasına rağmen ülke üretiminin %10'dan çok daha az kısmını oluşturmaktadır. Diğer bir deyişle Bursa'da yetiştirilen sebze ve meyve ürünleri ülke sıralamasında yüksek yüzdelerle ilk üçte yer alırken tarla bitkileri çok daha düşük yüzdelerde kalmaktadır. 2014 yılı ile karşılaştırıldığında tarla bitkileri üretiminde üç yıllık bir sürede kısmi bir azalış görülmekte ancak bu artışın sebze meyve ürünlerine kaydığı gözlenmektedir.

Geleneksel tarımın yanı sıra organik tarım da ilde hızla yaygınlaşmaktadır. Bursa'da organik tarım eğitimleri 2009 yılında başlamıştır. 2010 yılında 10 ilçede 65 türde 5035 dekar alanda başlayan organik tarım üretimi, 2017 yılına gelindiğinde 12 ilçede, 63 mahallede, 225 üretici tarafından 5.934.232 dekar alanda yapılır hale gelmiştir. En fazla çilek olmak üzere 100 civarı meyve, sebze ve tarla bitkisi organik tarım yöntemi ile yetiştirilmektedir. Kiraz, vişne, elma, ceviz, erik, badem, fiğ, incir, yaban mersini, şeftali, pırasa, patates, kestane, fasulye, domates, biber, ayva, armut, ahududu vb. ürünler başlıca yetiştirilen ürünler arasındadır.

Çizelge 2. Bursa Tarımının Türkiye Tarımı İçindeki Yeri (TL)

Ürün Adı	Bursa Üretim (ton)		Üretim Miktarına Göre Türkiye Sıralaması*	Türkiye Üretimi (ton)		Üretim Miktarına Göre Bursa/Türkiye Oranı %	
	2017	2014		2017	2014	2017	2014
Meyve (İçecek ve Baharatlı Bitkiler Dahil)							
Ahududu	4.819	4.417	1	4.989	4.587	96.6	96.3
Böğürtlen	2.255	1.942	1	2.739	2.402	82.3	80.8
Armut	188.754	173.861	1	503.004	462.336	37.5	37.6
Sofralık Zeytin	92.706	47.811	2 (3)	460.000	438.000	20.2	10.9
Nektarin	17.519	14.523	3	106.674	76.663	16.4	18.9
Şeftali	85.200	100.856	3	664.785	531.85	12.8	19
Çilek	47.757	43.008	3 (4)	400.167	376.07	11.9	11.4
İncir	25.456	29.189	3	305.689	300.282	8.3	9.7
Ayva	12.261		2	174.038		7	
Erik	18.925		2	291.934		6.5	
Sebze							
Lahana (Brüksel)	2.472	2.140	1	3.170	2.759	78	77.6
Bezelye (Taze)	42.524	37.12	1	107.124	105.279	39.7	35.3
Domates (Salçalık)	1.070.637	1.230.395	1	3.960.281	3.914.890	27	31.4
Semizotu	1.473	1.780	1	5.149	5.797	28.6	30.7
Dereotu	882	1.227	2 (2)	7.208	4.603	12.2	26.7
Pırasa	38.612	31.626	1 (2)	208.239	223.303	18.5	14.2
Kereviz (Kök)	3.502	3.594	3 (2)	21.387	14.791	16.4	24.3
Biber (Dolmalık)	63.796	35.449	2 (3)	420.904	391.009	15.2	9.1
Karnabahar	29.508	25.694	3(2)	19.971	161.331	14.8	15.9
Roka		1.555	3		8.791		17.7
Enginar		5716	3		34.576		16.5
Fasulye (Taze)	57.252	52.825	3	630.347	638.469	9.1	8.3
Tere	751	751	2		8.732		8.6
Biber (Sivri)	74.517	69.365	3	945.361	907.126	7.9	7.6
Maydanoz	4.236	4.314	3	80.304	58.351	5.3	7.4
Tarla Bitkileri							
Bezelye (Kuru)	335	517	3	2.673	2.987	12.5	17.3
Bakla (Yemeklik)	881	754	3	6.847	6.971	12.9	10.8
Fiğ (Diğer)	339	573	4	4.352	5.786	7.8	9.9
Sorgum (Yeşil Ot)	4.969	5.022	3 (4)	65.523	59.033	7.6	8.5
Mısır (Silajlık)		1.042.827	4		18.563.390		5.6
Bakla (Yemlik)	1.000	400	5	7.899	7.956	1.5	5
Yulaf (Yeşil Ot)	63.472	55.222	5 (4)	1.755.323	1.156.553	3.6	4.8
Yem Şalgamı	16.015	8.915	5	370.729	319.97	4.3	2.8

(*) Parantez içindeki rakamlar 2014 Yılı Türkiye sıralamasını göstermektedir.

Kaynak: Uludağ İhracatçı Birlikleri, 2014-2017 Dış Ticaret Değerlendirme Raporları.

Tarımsal Gelir

2003 yılında 1.38 milyar TL civarı olan Bursa'nın tarımsal geliri 2017 yılında 3.5 milyar TL'ye yükselmiştir (Çizelge 3).

Çizelge 3. 2005-2017 yılları Bursa İli Tarımsal Gelir Değerleri (TL)

Yıllar	Tarımsal Gelir Değeri	Yıllar	Tarımsal Gelir Değeri
2017	6.081.247.000	2011	3.512.225.716
2016	5.222.229.000	2010	3.715.194.915
2015	4.938.539.000	2009	3.742.437.016
2014	4.550.982.672	2008	3.101.686.230
2013	4.031.647.312	2005	1.993.236.533
2012	3.850.478.422	2003	1.337.595.524

Kaynak: Uludağ İhracatçı Birlikleri, 2012-2017 Dış Ticaret Değerlendirme Raporları

Cari fiyatlar ile bitkisel üretim değerleri tarımsal gelirin %65 civarını oluştururken %30'luk kısmı canlı hayvanlardan %5'lik değer ise hayvansal ürünlerden elde edilmektedir. Bitkisel üretimde ise sebze ve meyve üretimi oldukça yakın seyrederken meyve üretimi %5 civarlarında daha yüksek düzeylerde, tarla ürünleri gelirleri %20'ler civarında gerçekleşmektedir. Sabit fiyatlar ile yapılan karşılaştırmada 2009'a kadar tarımsal gelirlerde artış görülürken, 2012 yılına kadar tarımsal gelirler azalmış, 2013 yılından itibaren tekrar toparlanma görülmüştür.

Tarıma Dayalı Sanayi

Bursa tarımda dayalı sanayi konusunda da önemli bir merkez haline gelmiştir. İlde gıda sanayine ilişkin olarak hemen her dalda faaliyet gösteren kuruluş mevcuttur. Bunlar içerisinde et ve sütlu mamuller üretimi, sebze ve meyve işleme sanayi, bitkisel ve hayvansal yağlar, un ve unlu mamuller, şekerli mamuller, meyve suları üretimi ile soğuk hava depoculuğu en önde gelenlerdendir.

Tarıma dayalı sanayi yatırımlarının temeli 1960'lı yıllarda atılmıştır ve bu yatırımlar sürekli artış göstermektedir. Kent, tekstil ve otomotiv sanayinin yanında tarımsal sanayi yatırımlarının merkezi haline gelmiştir. Türkiye'de domates salçası üretiminin %55'i, meyve-sebze konservesi üretiminin yüzde 60'ı, turşu üretiminin %50'si, meyve suyu üretiminin %24'ü, dondurulmuş sebze üretiminin %54'ü, sofralık zeytin üretiminin %60'ı Bursa'da gerçekleştirilmektedir (Demiröz, 2007).

Bursa'da 2007 yılında toplam 1.077 adet tarıma dayalı sanayi kuruluşu varken 2017 yılında bu rakam dörde katlanarak 4.246'ya ulaşmıştır (GTHB, 2018). 2007 yılında 487 adet ekmek ve diğer unlu mamuller imal tesisi varken 2017 yılında 698 ekmek ve 545 unlu mamuller tesisi bulunmaktadır. 114 adet olan süt ve sütlu mamuller tesisi sayısı da iki buçuk kat artarak 272'e ulaşmıştır. Bursa genelinde değişen toplam 88 soğuk hava deposu mevcuttur. İl genelinde 65 konserve ve salça, 23 dondurulmuş gıda, 161 hazır yemek fabrikası, 15 gazoz tesisi, 230 turşu ve 52 şekerleme-helva imalathanesi mevcuttur (Çizelge 4).

Çizelge 4. Tarıma Dayalı Sanayi Kolları ve İşletme Sayıları

KONUSU	İŞLETME SAYISI	KONUSU	İŞLETME SAYISI
Süt ve Süt Ürünleri	272	Yumurta ve Yumurta Ürünleri	59
Et ve Et Ürünleri	165	Makarna	7
Tahıl, Un ve Unlu Mamuller	1214	Dondurulmuş Gıda	23
Meyve- Sebze İşleme- Paketleme	257	Gıda Katkı ve Yardımcı Maddeleri	6
Konserve ve Salça	65	Gıda İle Temas Edene Maddeler	58
Bitkisel Yağ	8	Kuruyemiş ve Çerezler	38
Hayvansal Yağ	3	Baharatlar	42
Zeytinyağı	231	Hazır yemek ve Yemek Fabrikası	161
Su Ürünleri	4	Alkolsüz İçecekler	39
Şekerli Mamuller	113	Alkollü İçecekler	1
Pastacılık Ürünleri ve Tatlılar	943	Tütün ve Mamulleri	-
Nişasta ve Nişasta Mamulleri	3	Yem	65
Bisküvi	20	Diğer	449

Kaynak: İl Gıda Tarım Hayvancılık Bakanlığı, 2018.

Bursa nüfus büyüklüğü bakımından Türkiye'nin en büyük dördüncü şehridir. Aynı zamanda Bursa merkezli 30 şirket 15.6 milyar TL üretimden satış rakamı ile ülkenin İstanbul Kocaeli ve İzmir'den sonra en büyük dördüncü sanayi şehridir (Anonim, 2018b). Buna rağmen tarımsal sanayi şirketleri sayıları bakımından yedinci sırada yer almaktadır. İstanbul ve Denizli 17.929 ve 9.989 şirket ile açık ara önde iken, Zonguldak ve İzmir 6.661 ve 6.357 sanayi şirketi ile üçüncü ve dördüncü sırayı almaktadır. Bursa ise Aydın (4.898) ve Antep'in (4.292) hemen ardından gelmektedir. Son yıllardaki hızlı artışa rağmen Bursa'nın mevcut potansiyelini gerçekleştiremediği görülmektedir.

İhracat Verileri

Bursa ili 2017 yılı sonu itibari ile toplam ihracatı 14.058.093,54 TL ile İstanbul'dan sonra ikinci sırada gelmektedir. Bursa'dan gerçekleştirilen tarım ürünleri ithalatı 2002 yılında tüm Türkiye ithalatının %1.64'ü iken, ithalat oranı 2007 yılına kadar artmış ancak 2007 sonrası genellikle azalma yönünde dalgalı bir seyir izlemiştir. İthalattaki azalış olumlu değerlendirilse de tarımsal sanayinin de diğer sanayi dalları gibi ithal temelli olması, bu sanayinin de büyümesinde dalgalı seyrin gerçekleştiğini göstermektedir. Bursa tarım ürünleri ithalatında Ankara, İstanbul, İzmir, Gaziantep, Adana, Samsun ve Kayseri gibi illerin ardından ondördüncü sırada gelmektedir.

Bursa tarımsal ihracatı daha da düşündürücü bir çizelge sergilemektedir. 2005 yılına kadar artan Bursa'nın Türkiye tarımı ihracatı içindeki payı, 2006 yılı itibari ile sürekli bir gerileme göstermiş ve 2008-2009 yıllarında %1'in altında seyretmiştir. 2017 Yılında Bursa tarım ürünleri ihracatında; Trabzon, İzmir, Mersin, İstanbul, Hatay, Gaziantep gibi illerin ardından 10. Sırada gelmektedir.

Çizelge 5. Tarım ve Ormancılık, Bursa İli İthalat ve İhracat Değerleri 2002-2017

YILLAR	İTHALAT			İHRACAT		
	Bursa	Türkiye	Bursa/Türkiye (%)	Bursa	Türkiye	Bursa/Türkiye (%)
2002	27.860	1.702.642	1.64	46.383	1.754.287	2.64
2003	36.835	2.535.427	1.45	62.601	2.120.690	2.95
2004	58.976	2.757.392	2.14	70.660	2.541.777	2.78
2005	71.817	2.801.365	2.56	71.327	3.328.814	2.14
2006	78.039	2.902.369	2.69	67.395	3.480.539	1.94
2007	97.175	4.640.577	2.09	63.241	3.725.213	1.70
2008	90.297	6.391.914	1.41	28.083	3.936.711	0.71
2009	55.516	4.593.839	1.21	33.665	4.347.483	0.77
2010	89.301	6.456.707	1.38	62.169	4.934.710	1.26
2011	228.442	8.895.184	2.57	70.923	5.166.596	1.37
2012	163.468	7.446.641	2.20	85.969	5.188.858	1.66
2013	93.594	7.718.045	1.21	85.856	5.653.323	1.52
2014	101.032	8.588.523	1.18	88.546	6.029.749	1.47
2015	95.042	7.176.330	1.32	63.753	5.756.596	1.11
2016	111.098	7.041.368	1.58	70.334	5.397.249	1.30
2017	90.785	8.986.755	1.01	82.098	5.287.137	1.55

*Ekonomik faaliyetlere (ISIC. Rev.3) göre

Kaynak: TÜİK. 2018 Bölgesel İstatistikler.

Ayrıca Bursa ilinin Türkiye üretiminde söz sahibi ürünlerin dışa satım yönünden de incelenmesi gerekmektedir. Çizelge 5. 6 ve 7. TÜİK GTHB ve Bursa İli Uludaü İhracatçı Birkilleri verilerine göre üretilmiştir. İhracatı yapılan ürünlerin miktarları ton olarak ifade edilmiştir. En çok ihraç edilen başlıca ürünler sırasıyla: incir, şeftali, kiraz, üzüm, armut, nar, ayva, kabak, pırasa, patlıcan, kavun ve erikdir.

Çizelge 6. Ekonomik Faaliyetlere Göre İhracat Değerleri (TL)

	2004	2011	2015	2016	2017
I.TARIM	290.587.015	498.903.724	590.130.05	615.732.850	745.972.012
A. BİTKİSEL ÜRÜNLER	185.152.128	220.488.599	180.367.59	198.692.550	221.086.772
Hububat, Bakliyat Yağlı Tohumlar ve Mamulleri	9.088.861	15.134.903	24.638.92	22.104.810	20.460.020
Yaş Meyve ve Sebze	61.368.220	35.281.250	43.241.47	53.957.610	67.585.230
Meyve Sebze Mamulleri	113.634.594	134.127.514	79.766.70	89.282.740	102.612.660
Kuru Meyve ve Mamulleri	724.666	3.915.619	2.713.170	3.562.940	1.613.420
Fındık ve Mamulleri	17.010	271.919	160.470	67.120	52.310
Zeytin ve Zeytinyağı	269.722	31.066.780	27.925.320	27.982.960	25.457.970
Kesme Çiçek	49.055	690.614	1.921.530	1.734.370	3.357.420
B. HAYVANSAL ÜRÜNLER	9.517.644	47.734.471	55.605.970	59.813.610	82.874.140
Canlı Hayvan Su Ürünleri ve Mamulleri	9.517.644	47.734.471	55.605.97	59.813.610	82.874.140
C. AĞAÇ VE ORMAN ÜRÜNLERİ	95.917.243	230.680.654	354.156.48	357.226.690	442.011.100
Ağaç Mamulleri ve Orman Ürünleri	95.917.243	230.680.654	354.156.48	357.226.690	442.011.100
II.SANAYİ					
A. TARIMA DAYALI İŞLENMİŞ ÜRÜNLER	704.719.451	1.092.894.616	1.051.832.74	993.057.640	1.050.769.090
Tekstil ve Hammaddeleri	686.710.077	1.046.318.794	1.007.795.32	946.619.950	991.591.590
Deri ve Deri Mamulleri	5.448.347	14.839.045	17.211.42	18.582.660	27.551.890
Halı	12.561.027	31.736.777	26.826.00	27.855.020	31.625.610

*Rakamlar yuvarlanmıştır.

Kaynak: Uludağ İhracatçı Birlikleri, 2012-2017 Dış Ticaret Değerlendirme Raporları.

Çizelge 7. Ürünlere Göre İhracat Miktarları (Ton)

ÜRÜNLER	2012	2013	2014	2015	2016	2017
Armut	3.824.448	4.145.241	4.877.340	3.632.750	2.899.747	5.073.730
Ayva	3.077.197	3.346.514	2.265.351	2.159.497	2.816.072	3.149.017
Domates	375.525	335.451	404.009	296.472	217.646	1.247.120
Erik	851.354	369.857	335.95	215.004	185.333	373.239
Taze Fasulye	213.314	193.027	172.569	174.043	156.298	132.831
Taze İncir	12.181.137	12.817.916	14.711.832	12.244.394	9.935.065	12.061.954
Kabak	1.085.091	894.154	1.029.164	1.353.062	702.494	1.451.979
Kavun	1.655.641	1.470.228	1.245.205	1.201.510	1.071.305	958.449
Kayısı	598.907	340.998	134.000	66.324	91.073	393.139
Kestane	162.013	177.557	180.768	88.765	210.795	183.936
Kiraz	9.839.736	7.363.192	5.929.568	6.084.051	8.165.544	8.327.963
Lahana	443.973	433.634	516.287	1.066.411	589.234	606.373
Limon	892.746	900.259	490.371	460.007	53.171	242.109
Nar	2.641.917	3.104.282	3.041.219	3.426.452	4.775.842	4.758.893
Nektarin	474.981	513.987	497.357	292.628	202.255	1.333.636
Patlıcan	1.173.055	982.075	1.244.203	1.271.958	1.282.969	1.519.914
Pırasa	1.903.541	2.933.924	557.502	387.695	725.591	749.436
Şeftali	2.149.650	1.185.001	564.415	354.198	479.113	1.042.011
Turp	106.120	70.801	101.94	95.366	83.767	117.037
Üzüm	4.076.507	5.209.373	6.253.110	4.815.437	3.610.741	2.806.920
Genel İhracat Toplamı	63.312.413	59.438.140	58.216.650	53.153.476	51.976.352	60.543.327

Kaynak: Türkiye İhracatçıları Meclisi, (2008). İller Bazında Sektör Rakamları. 2005-2017 Yılları İhracat Rakamları.

Çizelgeler incelendiğinde toplam ihracatta 2017 yılına kadar azalma olduğu gibi, Bursa ile özdeşleşmiş ürünlerden incir dışında altı yıllık verilerde yıldan yıla önemli dalgalanmalar olduğu görülmektedir. Ayrıca dış ticaret istatistikleri incelendiğinde ahududu ve böğürtlen gibi ürünlerin dış pazarda önemli bir yer tutmasına karşın ürünün özelliği gereği dondurularak ihraç edildiği görülmektedir. Aynı durum sofralık zeytin konusunda da geçerlidir. Ürünlerin ihracatı Marmarabirlik ya da tüccarlar tarafından yapılmakta, çiftçi birliği olan Marmarabirlik'in bile üreticilerine katma değeri yansıtamadıkları görülmektedir.

Bursa ilinde sanayi ve tarımın entegrasyonu özellikle salça, konserve, dondurulmuş gıda, meyve suyu, süt endüstrisi alanlarında gelişmiş ve gelişme potansiyeli devam eden sektörlerdir. Bu entegrasyonun daha kuvvetli ve üretici açısından avantajının artması açısından sözleşmeli üretim modeli teşvik edilmektedir. Fakat bu teşvik sözleşme yapma işlemi aşamasında üreticinin örgütlenememesi ve kendi hukuk bilgisinin de yeterli olmaması nedeniyle üreticiyi daha çok kısıtlayan bir durum olarak dikkati çekmektedir (Aydoğdu ve ark. 2014).

Değerlendirme ve Yorum

Önceki bölümde makro ölçekte Bursa tarımının özellikleri hakkında temel bilgiler verilmişti. Bu bölümde ise 2016 son çeyreğinde açıklanan Milli Tarım Projesi kapsamında potansiyelin geliştirilmesine yönelik yorumlar yapılacaktır.

Bir ülkede tarım sektörünün geliştirilmesi için faaliyet gösteren kurumlar aldıkları kararlar ve uyguladıkları politikalarla genel ve yerel düzeyde tarım potansiyelinin geliştirilmesine katkı sağlarlar. Tarım sektörüne yön vermek işini üstlenen en önemli kurum Gıda Tarım ve Hayvancılık Bakanlığı (GTHB)'dır.

GTHB'nın Bursa Tarım Potansiyelinin Geliştirilmesi İçin Yapması Gerekenler

Tarımla ilgili sorunlar tartışılırken ve çözüm önerileri değerlendirilirken her fırsatta dile getirdiğimiz tarımda 'yapısal reform' ve orta-uzun vadeli politika gerekliliği "Milli Tarım Projesi" ile hayata geçirilmesi hedeflenmiştir. Bu projenin hedefi bir zamanlar "Türkiye kendi kendine yetebilen yedi tarım ülkesinden biri" ifadesini yeniden geçerli kılabilmek tarımda ithalata bağımlılıktan kurtulup yeniden ihracatçı ülke konuma gelebilmektir.

14 Ekim 2016 tarihinde ülke genelinde tarım politikasına yön vermek adına, Milli Tarım Projesi açıklanmıştır. Bu projede Türkiye'deki tüm ilçeler bir havza olarak kabul edilmiş ve 941 havza ilan edilmiştir. Bu havzalarda da bu zamana kadar yapılamayan üretim planlaması yapılması amacıyla desteklenecek tarımsal ürünler ilan edilmiştir. Aynı zamanda 184 ovanın sit alanı ilan edileceği söylenmiş fakat bu alanlar henüz ilan edilmemiştir. Tarım alanlarının korunmasına vurgu yapılmış ve hayvancılığın geliştirilmesi için mera kullanımının sağlanacağı büyük ölçekli damızlık hayvan üretim tesislerine yatırım desteği verileceği ilan edilmiştir (Donat, 2016).

Bu projede, Bursa ilinin desteklenecek ürün listesi ilçeleri bazında açıklanmıştır. Bursa ili 17 havza olarak değerlendirilmiştir. Bu ürünlerin listesi Çizelge 8'de gösterilmiştir. Çizelge incelendiğinde, Bursa ilinin söz sahibi olduğu çoğu ürünün bu listede olmadığı görülmektedir. Bursa ili sebze ve meyve üretimi ile öne çıkmasına karşın bu gruptaki ürünler için nasıl bir destekleme yapılacağı belirsizdir. Ayrıca örneğin Yıldırım ilçesinde buğday ve yem bitkisi yetiştirme alanları olmamasına karşın desteklenecek ve üretimi teşvik edilecek ürünler içerisinde sayılması bu ilçe tarım potansiyeli açısından bir gelişim sağlayacağı ön görülemez.

Desteklenecek ürünlerin özellikleri anımsandığında bu ürünlerin temel gıda maddesi olması, tüketilmediğinde halkın beslenmesinde sıkıntılara yol açacak olması, üretim açığı olması nedeniyle ithalata konu olması dış satımı ile ülkeye döviz sağlıyor olması önem arz etmektedir. Tabi birde bu üretimi yapan işletmelerin tarımsal faaliyete devam edebilmeleri için kar oranlarının yeter gelir düzeyini

yakalaması gerekmektedir. Bu açıklamalar eşliğinde ikinci bölümde durum analizi ile birlikte Milli Tarım Projesi ile şuan için anlaşılan desteklenecek ürün portföyü Bursa tarım potansiyelini geliştirmekten uzaktır.

Çizelge 8. Milli Tarım Projesi Kapsamında Desteklenecek Ürünlerin İllere Göre Desteklenecek Ürünlerin İlçe Bazında Dağılımı

İlçe	Desteklenecek Ürünler
Büyükorhan	Arpa, Buğday, Çavdar, K,Fasulye, Triticale, Yem bitkileri, Yulaf
Gemlik	Arpa, Buğday, Triticale, Yem bitkileri, Yulaf, Zeytinyağı
Gürsu	Arpa, Buğday, Çavdar, Mısır dane, Yem bitkileri, Zeytinyağı
Harmancık	Arpa, Aspir, Buğday, Nohut, Yem bitkileri, Yulaf
İnegöl	Arpa, Buğday, Mısır dane, K,Fasulye, Nohut, Ayçiçeği yağlık, Yem bitkileri
İznik	Buğday, Mısır dane, Yem bitkileri, Yulaf, Zeytinyağı
Karacabey	Arpa, Buğday, Çeltik, Mısır dane, Ayçiçeği yağlık, Yem bitkileri
Keles	Arpa, Buğday, Çavdar, Kuru Fasulye, Yem Bitkileri, Yulaf
Kestel	Buğday, Ayçiçeği (Yağlık), Yem Bitkileri, Yulaf, Zeytinyağı
M.Kemalaşa	Arpa, Buğday, Çeltik, Mısır (Dane), Nohut, Ayçiçeği (Yağlık), Yem bitkileri
Mudanya	Arpa, Buğday, Mısır (Dane), Ayçiçeği (Yağlık), Yem Bitkileri, Yulaf, Zeytinyağı
Nilüfer	Arpa, Buğday, Mısır (Dane), Ayçiçeği (Yağlık), Yem Bitkileri, Yulaf, Zeytinyağı
Orhaneli	Arpa, Buğday, Mısır (Dane), Triticale, Yem Bitkileri, Yulaf
Orhangazi	Arpa, Buğday, Çeltik, Mısır (Dane), Yem Bitkileri, Zeytinyağı
Osmangazi	Arpa, Buğday, Çavdar, Mısır (Dane), Kuru Fasulye, Yem Bitkileri, Yulaf, Zeytinyağı
Yenişehir	Arpa, Buğday, Çeltik, Kanola, Mısır (Dane), Ayçiçeği(Yağlık), Yem Bitkileri
Yıldırım	Buğday, Yem Bitkileri

Kaynak: Tarım ve Orman Bakanlığı (2018b) İllere Göre Desteklenecek Ürünlerin İlçe Bazında Dağılımı.

Çizelge 5’te Bursa ilinden yapılan tarımsal ürünlerin ithalat ve ihracatının 2002-2017 yılları arası toplan değer ve değişimleri, Çizelge 6’da Bursa’da yetiştirilen ve ihraç edilen tarımsal ürünler ile tarıma dayalı sanayi ürünlerinin 2011-2017 yılları arası gelir değişim değerleri ve Çizelge 7’de Bursa için önem teşkil eden ürünlerin ürün bazında ihracat miktarları son beş yılı kapsayacak şekilde verilmiştir. Bu tablolarda ortak olarak, Bursa için önem arz eden ürünlerin dış pazar paylarını kaybettikleri görülmektedir. Bu ürünlere maliyet gelir analizi ile fark ödemesi şeklinde herhangi bir destekleme yapılması doğru olamayabilir. Fakat bu ürünlerin dış pazar paylarının erimemesi için sektörün desteklenmesi gerekmektedir. Hâlihazırda ihracat işleri üretim yapmayan tüccarlar tarafından yürütülmekte ihracata bu kişiler yön vermektedir. Tüccarların asıl amacı üretimin ve kalitesinin devamı olmamakta, dönemlik karlarına ve satış miktarlarına bakmaktadırlar. Fakat tarım ürünlerinin tercihi, Avrupa ülkelerinde sadece fiyatla alakalı olamayıp zararlı ve hastalık taşımaması, pestisit oranları gibi etmenler talebe büyük etki yapmaktadır. Bu sebeple bu ürünlerin pazar paylarını kaybetmemesi, üretimin devamının sağlanması, kalitenin bozulmaması için gerekli altyapı önlemlerinin alınması gerekmektedir. Bu aşamada en önemli unsurlardan biride ihracatla sağlanan kar marjının üreticilere yansıtılması için yapısal düzenlemelerin yapılmasıdır. Bu da ancak üretici örgütlerinin pazarlama ve ihracat kabiliyetlerini artırmakla olabilir. Tarımda örgütlenmenin önemi mevcut örgütlenme çabalarının yetersizliği, örgütlenme ve yürütme esnasında karşılaşılan sorunlar sadece Türkiye’de değil tüm dünyada uzun yıllardır sıkça tartışılan konuların başında gelmektedir (Gülbüz ve Özkan, 2018). GTHB bu kapsamda tarımsal yayım desteklemeleri kapsamında kooperatif ve örgütlerde çalıştırılacak dış ticaret kalite ve pazarlama uzmanlarının istihdam bedellerini karşılayarak bu konuda potansiyelin geliştirilmesine katkı sağlayabilir. Ayrıca üretici örgütleri aracılığı ile yapılacak direkt ihracata destekleme uygulaması üreticilerin örgütlerine bağlılıklarını artırabilecektir (Sugözü ve Hüseyini, 2017).

Diğer bir durumda, ahududu ve böğürtlende olduğu gibi ürünlerin ihracata pazarlanması için bir ya da birkaç işlemin gerektirdiği durumlarda bu işlemin araçlar tarafından yapılıyor olması ihracat

karının üreticiye yansımaya engel olmaktadır. Bu nedenle özellikli ürün üretici birliklerinde hem pazarlama hem de pazarın istediği normlara getirilmesi konusunda altyapısal olarak desteklenmesi gerekmektedir.

GTHB kırsal kalkınma desteklemeleri tarımsal işletmelerin tarımsal altyapılarını güçlendirmeleri açısından önem arz etmektedir. Bu konu Tarım ve Kırsal Kalkınmayı Destekleme Kurumu başlığında değerlendirilecektir.

GTHB, İl Müdürlüğü aracılığı ile sorun tespit analiz işlemleri yapmalı yaptığı destekleme politikalarını analiz etmeli aksan yönlerini düzeltmeli ve saha ihtiyaçlarını belirleyecek veri ağına sahip olmalıdır. Ayrıca tarımsal eğitim ve yayım çalışmalarına durum ve potansiyel analizi yaparak devam etmelidir.

GTHB en önemli görevlerinden biri de miras hukukunun tarımsal alanları ve işletmeleri tehdit eden yönlerini ortadan kaldıracak yasal düzenlemeleri yapması olmalıdır. Çünkü tarım işletmeleri reelde üretim yaptıkları alanları veraset intikal vb. gibi nedenlerle destekleme sistemlerine kayıt edememekte bu da hem kayıt oranının düşük olmasına hem de gelir kayıplarına neden olmaktadır. Ayrıca işletmenin devamının sağlanmasının en önemli faktörü esas üretim yeri olan tarım arazisinin ihtilafsız olarak işletme kullanımına verilmesidir. Mülkiyet hukuksal bir boyut olup kullanım haklarını düzenleyen yasalar potansiyelin artmasına katkı sağlayacaktır.

İşletmelerde rantabilitenin artırılmasının en önemli etmenlerinden birisi de arazilerin toplulaştırılmasıdır. Bu kapsamda da yapılan çalışmalara hız verilmesi önem arz etmektedir.

Tarım ve Kırsal Kalkınmayı Destekleme Kurumu (TKDK)

Bursa ilinde bürosu olan ve tarımsal altyapı sabit yatırım desteklemesi yapan bu kurum açmış olduğu fasıllar ile sektörde söz sahibi olmaktadır. Kırsal kalkınma yatırımlarının desteklenmesi potansiyelin geliştirilmesi açısından en önemli araçlardan biridir.

Kırsalda tarımsal ekonominin geliştirilmesi bu kesime destek veren kurumların artırılması ile değil faydalanıcıların artırılması ile sağlanabilir. TKDK desteklerinden faydalanmak için gerekli olan bürokrasi geleneksel Türk çiftçi ailesi tarafından karşılanamayacak kadar karmaşık ve zordur. Bu desteklemelerden faydalananlar ise daha büyük çiftçiler ya da sektöre yatırım yapmak isteyen fakat tarımı ve hayvancılığı bilmeyen mali kaynak sahipleri olmaktadır. Amaç kırsal bölgelerin geliştirilmesi ve rekabet gücünü artırmak olması gerekirken kırsal sayılmayacak bölgelerde kurulan büyük işletmelerle rekabet gerçek kırsalda bulunan işletmelerin aleyhine güncellenmektedir.

TKDK ve GTHB tarafından sağlanan bu kredilerin yatırım olanaklarının mutlak surette daha fazla kesimin yararlanabileceği bir başvuru süreci şeklinde planlanması çiftçi örgütlerine mevcut avantajlardan daha fazlasının verilmesi potansiyelin artırılmasına büyük katkı sağlayacaktır.

Büyükşehir Belediyesi Kırsal Hizmetler Daire Başkanlığı

2013 yılında çıkarılan Büyükşehir Yasası ile Bursa ili bu kapsama dâhil edilmiştir. Bursa köyleri mahalle statüsüne alınarak hizmetlerinin belediyeden sağlanacağı karara bağlanmıştır. Köyün mahalle olması tarımsal potansiyelin kullanılması ve özellikle hayvancılığın mahalle içinde yapılamaması sorunlarını getirebilecektir. Bu da tarımsal alt yapısı yeterince iyi durumda olmayan bu sektörün bu dönüşüme ayak uydurmasına engel teşkil edecektir. Köy statüsünde tarımsal girdi olarak kullanılan bazı üretim araçlarının (su gibi) belediye hizmeti olarak ücretlendirilecek olması da potansiyeli olumsuz etkileyecek temel faktörler arasındadır.

2013 yılı evvelinde Özel İdareler Koordinasyonunda kırsal kalkınma destekleme fonları kullanılmakta bu projeler, GTHB taşra teşkilatları işbirliğiyle yürütülmekteydi. 2013 ve sonrasında Büyükşehir Belediyesi bünyesinde kurulan Kırsal Hizmetler Dairesi bu fonları kullanım hakkını

bünyesinde toplamış ve yönlendirmiştir. Bu fonlar 2013 evvelinde ve sonrasında yapılan projelere bakıldığında kırsalda ekonomiyi canlandırmak amacı ile değil de kırsal fakir olan kişilere sosyal yardım düşüncesiyle yürütülmüştür. Buna en iyi örnek fidan dağıtım projeleri, 10 koyun 1 koç dağıtım projeleri gösterilebilir. Yeter gelir düzeyinin altında kalacak her türlü yatırımın o bölgedeki işletme hayatının devamına katkı sağlayamayacağı ekonomik bir gerçektir. Kırsalda tarımsal ekonominin kalkındırılması yapılacak desteklemelerde sürdürülebilirliğin sağlanmasıyla oluşturulabilir.

Belediyelerin asli görevi olan sosyal kültürel altyapı hizmetlerine yoğunlaşması tarımsal destekleme fonlarının sosyal yardım fonu gibi kullanılmayıp sosyal yardımların Aile ve Sosyal Politikalar Bakanlığı taşra teşkilatına bırakılması tarımsal fonların ise GTHB Taşra Teşkilatı Organizasyonu ile planlanarak kullanılması potansiyelin artmasına katkı sağlayacaktır.

Yukarda sayılan araçların kullanılmasında popülist yaklaşımlardan uzak kalınmasının teminatı çiftçi ve meslek örgütleri olmalıdır. Uygulanan politikaların doğru ve karlı olarak yürütülmesi bireysel çıkarlar yerine toplumsal çıkarları önde tutan kuruluş amacına uygun sektörün gelişmesi adına adımlar atan örgütlerle mümkün olacaktır. Tarımsal potansiyelin gelişmesinde en önemli saç ayaklarından biri bu mesleği geçim kaynağı yapan kişilerin örgütleri aracılığı ile eleştirilerde bulunması kendi alanlarında projeler üretmesi ve politika yapıcıları popülizmden uzaklaştırarak rasyonelliğe sevk etmeleri ile olacaktır.

Bilgi, insanlar açısından büyük öneme sahiptir. Gerek Bursa'da gerekse Türkiye'de tarımın en büyük sorunu, karşı karşıya olduğu belirsizliklerdir. Bu belirsizlikler hem Türkiye hem de Bursa ilinin iklim koşullarına yakından bağlıdır. Bu noktadan hareketle gerekli bilgiyi elde etmek elde edilen bulguları tarım açısından uygulanabilir önemli bir araçtır (Gürbüz ve Bayar, 2018). Bursa ili sınırları içinde doğa, bitki hastalık ve zararlıları, toprak özellikleri ve hasat gibi birçok faktörleri bir potada eritecek bilgi sistemlerini oluşturmak ve yaymak potansiyeli artıracaktır.

Sonuç olarak Bursa ilinin söz konusu tarımsal üretim ve karlılık potansiyelin artırılabilmesi;

- GTHB ve Taşra Teşkilatlarının özel sektör hizmet standartlarına yükseltilmesi ile,
- Tarım sektöründen geçim sağlayan işletmelerin rasyonel örgütlenmesi ve kooperatifleşmesi ile,
- Desteklemelerin çiftçi ailelerinin ulaşabileceği standartlarda uygulanması ile,
- Tarımsal envanterin doğru bir şekilde tespiti ile,
- Tarımsal ürünlerin uluslararası rekabet gücünün artırılması ile,
- Üreticilerin son tüketiciye direkt pazarlama olanaklarının artırılması ile,
- Tarımsal işletmelerin teknolojiye daha fazla faydalanmasının sağlanması ile,
- Tarım arazilerinin mülkiyet sahibi olmakla, kullanım tasarrufu kriterlerinin yasal düzenlemelerle belirlenmesi ile,
- Sosyal güvenlik sistemi koşullarının tarımsal yapıya uygun hale getirilmesi ile,
- Tarım ve sanayi entegrasyonunun adaletli bir şekilde düzenlenmesi ile ivme kazanacaktır.

KAYNAKÇA

- Anonim, (2018a). Tarım şehri Bursa'da meyvecilik güç kazanıyor. Web: Bursa Büyükşehir Belediyesi. 20 Haziran 2018. <https://www.bursa.bel.tr/tarim-sehri-bursada-meyvecilik-guc-kazaniyor/haber/26038>. Erişim: 03.03.2019
- Anonim, (2018b). Türkiye'nin en büyük 25 sanayi şehri hangisi? Web: Paralimani.com 9 Haziran 2016. <http://www.paralimani.com/turkiye-nin-en-buyuk-25-sanayi-sehri-hangisi-haberi-58869/> Erişim 3.10.2018.

- Aydoğdu, M.H., Mancı, A.R., & Aydoğdu, M. (2014). Harran Üniversitesi Ziraat Fakültesi Öğrencilerinin Türkiye Tarımına ve Politikalarına Olan Bakış ve Algıları. *Turkish Studies - International Periodical for the Languages Literature and History of Turkish or Turkic*. Volume 9/11. Fall 2014. p.63-77. www.turkishstudies.net, DOI Number: <http://dx.doi.org/10.7827/TurkishStudies.7348>, ANKARA-TURKEY
- Bedir, E. (2017). Bursa tarım mı? Sanayi kenti mi? Web: Bursa Hakimiyet. 11 Ekim 2017. <http://www.bursahakimiyet.com.tr/yazarlar/erhan-bedir-74/bursa-tarim-mi-sanayi-kenti-mi-11075.html> Erişim. 3.10.2018.
- Bursa Valiliği, (2017). Bursa Ekonomik ve Sosyal Göstergeler. İl Planlama ve Koordinasyon Müdürlüğü. <http://www.bursa.gov.tr/ekonomik-ve-sosyal-gostergeler>. Erişim 3.10.2018.
- Bursa Ticaret ve Sanayi Odası, (2018). Bursa'da Sektörlerin Durumu. Güncelleme Tarihi: 02.02.2018 <http://www.btso.org.tr/?page=bursaeconomy/sectorstructure.asp> Erişim: 03.03.2019.
- Çeker, A. (2016). Sürdürülebilir Tarım ve Türkiye Açısından Bir Değerlendirme. *Turkish Studies – International Periodical for the Languages Literature and History of Turkish or Turkic*. Volume 11/2. Winter 2016. p. 809-836, ISSN:1308-2140, www.turkishstudies.net, DOI Number: <http://dx.doi.org/10.7827/TurkishStudies.9496>, ANKARA-TURKEY
- Çevre ve Şehircilik Bakanlığı, (2017). Bursa İli Çevre Durum Raporu, Bursa Baliliği Çevre ve Şehircilik İl Müdürlüğü, Bursa. https://webdosya.csb.gov.tr/db/ced/icerikler/2017_bursa_cdr_son-20180913120048.pdf, Erişim: 15.04.2019.
- Demiröz, İ. (2007). Bursa'da Tarım Üretimi Geriliyor. Web: TMMOB Ziraat Mühendisleri Odası. 11.09.2007 http://www.zmo.org.tr/genel/bizden_detay.php?kod=6727&tipi=24&sube=0 Erişim: 03.03.2019.
- Donat, İ. (2016). Tarımda milli dönem. Web: Bloomberg. 14 Ekim 2016 <https://www.bloomberght.com/yorum/irfan-donat/1930943-tarimda-milli-donem> Erişim: 03.03.2019.
- GTHB, (2018). Bursa İli Tarımsal Yatırım Rehberi. Gıda Tarım ve Hayvancılık Bakanlığı Strateji Geliştirme Daire Başkanlığı. https://www.tarimorman.gov.tr/SGB/TARYAT/Belgeler/il_yatirim_rehberleri/bursa.pdf, Erişim: 03.03.2019.
- Gürbüz, İ.B., & Bayar, F. (2018). Information Management System Services from the User's Perspective: Tarbül. *Turkish Studies Information Technologies & Applied Sciences*. Volume 13/13. Spring 2018. p. 23-36 ISSN: 1308-2140, www.turkishstudies.net, DOI Number: <http://dx.doi.org/10.7827/TurkishStudies.13224>, ANKARA-TURKEY
- Gürbüz, İ. B. ve Özkan, G.. (2018). Türk Tarımında Şirketleşme Çabaları. *Turkish Studies Social Sciences*. Volume 13/26. Fall 2018. p. 693-712. ISSN: 1308-2140. www.turkishstudies.net, DOI Number: <http://dx.doi.org/10.7827/TurkishStudies.14260>. Skopje/MACEDONIA-ANKARA/TURKEY
- Özarfat, E. (2014). Bursa Ovası S.O.S veriyor!. Web:Dünya.com. 4 Mayıs. 2014. <https://www.dunya.com/yurttan-haberler/bursa-ovasi-sos-veriyor-haberi-245686>, Erişim: 03.03.2019.

- Palabıyık, D.Ç., & Özkök, C.K. (2019). Ekonomi 2018'de yüzde 2,6 büyüdü. Web: Anadolu Ajansı. 11.03.2019. <https://www.aa.com.tr/tr/ekonomi/ekonomi-2018de-yuzde-2-6-buyudu/1414488> Erişim: 14.04.2019.
- Sugözü, İ.H., & Hüseyini, İ. (2017). Tarımsal Destekleme Politikaları ve Kırdan Kente Göç Üzerine Etkisi: 1986-2015 Dönemi Türkiye Örneği. *Turkish Studies –International Periodical for the Languages Literature and History of Turkish or Turkic*. Volume 12/31. p. 379-396 ISSN: 1308-2140. www.turkishstudies.net, DOI Number: <http://dx.doi.org/10.7827/TurkishStudies.12829>, Ankara/TURKEY
- Tarım ve Orman Bakanlığı, (2018a). Bursa Tarım İstatistikleri. 2006-2017 Yılı Faaliyet Raporları. Bursa İl Tarım ve Orman Müdürlüğü <https://bursa.tarimorman.gov.tr/Link/37/Faaliyet-Raporlari> Erişim: 15.04.2019.
- Tarım ve Orman Bakanlığı, (2018b). İllere Göre Desteklenecek Ürünlerin İlçe Bazında Dağılımı. Tarım ve Orman Bakanlığı Bitkisel Üretim Genel Müdürlüğü. <https://www.tarimorman.gov.tr> Erişim: 3.10.2018.
- Türkiye İhracatçılar Meclisi, (2008). İller Bazında Sektör Rakamları. 2005-2017 Yılları. İhracat Rakamları. <http://www.tim.org.tr/tr/ihracat-rakamlari.html> Erişim. 3.10.2018.
- Tipi, T., Vural. H., Turhan, Ş., & Erdal B. (2017). Türkiye'de Sulama Yatırımlarının Tarım Alanlarının Kullanım Şekillerine Etkisinin Belirlenmesi. *Tarım Ekonomisi Dergisi*. <http://dx.doi.org/10.24181/tarekoder.364887> ISSN 1303-0183.
- Tipi, T., Cetin. B., & Vardar, A. (2009). An analysis of energy use and input costs for wheat production in Turkey. *Journal of Food. Agriculture & Environment*. 7(2):352-356.
- Turhan. Ş., Vural. H. ve Erdal. B. (2013). Bursa Tarımının Sosyo-Ekonomik Yapısının Analizi. *U. Ü. Ziraat Fakültesi Dergisi*. 27(1):27-38.
- Turhan, Ş. (2005). Tarımda Sürdürülebilirlik. *Tarım Ekonomisi Dergisi*. 11(1): p:13-24.
- TÜİK, (2018a). Bölgesel Hesaplar. İl bazında gayrisafı yurt içi hasıla, iktisadi faaliyet kollarına göre, cari fiyatlarla, NACE Rev.2, 2004-2017. <http://www.tuik.gov.tr/UstMenu.do?metod=temelist> Erişim: 15.04.2019.
- TÜİK, (2018b). Nüfus ve göç. Bölgesel İstatistikler Web. www.tuik.gov.tr Erişim: 03.03.2019
- TÜİK, (2018c). İstihdam. İşsizlik ve Ücret. Web. www.tuik.gov.tr Erişim: 03.03.2019
- Tülek, K. (2019). Gece Işıkları Verisiyle Bursa'nın GSYH Değeri. Web: Bursa Haber Gazetesi. 8 Nisan. <http://www.bursahaber.com/gece-isklari-verisiyle-bursanin-gsyh-degeri-makale,17971.html> Erişim: 15.04.2019
- Uludağ İhracatçı Birlikleri, (2017). Bursa İli 2015 Yılı Dış Ticaret Değerlendirme Raporu. Uludağ İhracatçı Birlikleri Genel Sekreterliği. Ar-Ge Mevzuat Şubesi. <http://www.uib.org.tr/tr/kbfile/bursa-ili-2017-yili-dis-ticaret-degerlendirme-raporu> Erişim. 3.1.2018.
- Uludağ İhracatçı Birlikleri, (2016). Bursa İli 2015 Yılı Dış Ticaret Değerlendirme Raporu. Uludağ İhracatçı Birlikleri Genel Sekreterliği. Ar-Ge Mevzuat Şubesi. <http://www.uib.org.tr/tr/kbfile/bursa-ili-2016-yili-dis-ticaret-degerlendirme-raporu> Erişim. 3.1.2018.

-
- Uludağ İhracatçı Birlikleri, (2015). Bursa İli 2015 Yılı Dış Ticaret Değerlendirme Raporu. Uludağ İhracatçı Birlikleri Genel Sekreterliği. Ar-Ge Mevzuat Şubesi. <http://www.uib.org.tr/tr/kbfile/bursa-ili-2015-yili-dis-ticaret-degerlendirme-raporu> Erişim. 3.1.2018.
- Uludağ İhracatçı Birlikleri, (2012). Bursa İli 2015 Yılı Dış Ticaret Değerlendirme Raporu. Uludağ İhracatçı Birlikleri Genel Sekreterliği. Ar-Ge Mevzuat Şubesi. <http://www.uib.org.tr/tr/kbfile/bursa-ili-2012-yili-dis-ticaret-degerlendirme-raporu> Erişim. 3.1.2018.